

А. А. ЖОЛДАСОВА

ЯСАУИ «ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ» КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТІҢ ТҮРЛЕРІНЕ СИПАТТАМА

Құранды етістіктер дегеніміз есім сөздерге белгілі көмекші етістіктер тіркесіп, оған қимыл мағынасын қосу арқылы жасалған етістіктер болып табылады. Мысалы: *қызмет ет, жәрдем ет, адам ет* т.б.

Құранды етістік жасайтын көмекші етістіктердің қызметін есім сөзден етістік жасайтын жұрнақпен салыстырып, олардың екеуінің де есім сөзден етістік жасайтынын көруге болады. Мысалы, *жәрдем ет* — *жәрдемдес*, *сыйлық ет* — *сыйла*, *мазақ ет* — *мазақта*, *құрмет ет* — *құрметте*, *еңбек ет* — *еңбектен*, *қор ет* — *қорла*, *айғақ ет* — *айғақта*, *жыр ет* — *жырла*, *әдет ет* — *әдеттен* т.б. Мұнда құранды етістіктердің тілде синоним туынды түбір етістіктері бары анықталады. Олар әр есім сөзден тілде аналитикалық тәсіл арқылы да, синтетикалық тәсіл арқылы да туынды етістіктер жасалғанын білдіреді. Ал ол — құранды етістік жасайтын көмекші етістіктердің есім сөзге жұрнақ сияқты қимыл мәнін қосқанына толық дәлел. Көмекші етістіктер арқылы жасалған құранды етістіктердің туынды етістік екенін олардың сөйлемде етістік сөздер үлгісімен *түрленуі де дәлелдейді: Жауқазындар гүл атты.*

Осы мысалдардағы құранды етістіктер сөйлемде осы шақ, жіктік жалғау (*ант етеміз*), өткен шақ (*гүл атты*) қосымшаларымен түрленген. Басқа да етістіктің сөз түрлендіру қосымшаларын түгел қабылдайды. Құранды етістіктердің негіз сөзі есім сөздерден басталады. Мысалы, *адам ет, жарқ етті, солай ет, жақсы бол, қызмет қыл.*

Тілде құранды етістік жасайтын белгілі көмекші етістіктер бар. Олар көп емес. Атап айтқанда, *ет, қыл, бол, тарт, ат, соқ, ұр, бер.* Бұлардың ішінде ең өнімдісі — *ет* көмекші етістігі. Ол арқылы өте көп құранды етістіктер жасалған. Мысалы, *еңбек ет, құрал ет, бала ет, құрбан ет, қастық ет* т.б.

Түркологияда көп уақытқа дейін көмекші етістік грамматикалық мағына үстейді деп есептеліп келді. Мұндай грамматикалық мағына үстеу көмекші етістіктер құрамында жоғарыда аталған *ет* көмекші етістігінде бар. Құранды етістік жасауда белсенді қызмет атқаратын *ет* көмекші етістігімен қатар қазір оның қызметі біршама бәсеңдеген. Қазіргі тілімізде бұл етістік мына сөздердің құрамында кездеседі: *сәлем қыл, міндет қыл, адам қыл, ойран қыл, үміт қыл, тәубә қыл, жазым қыл, жоқ қыл* т.б.

Байқағанымыз, **қыл** көмекші етістігі арқылы жаса-

лған құранды етістіктер хикмет тілінде өте актив қолданылады. Олар *ет* көмекші етістігінің де орнына жұмсалады деген ойдамыз. Бұған дәлел ретінде хикмет тілінен мынадай мысалдар келтіруге болады:

Дуниядағи құрт уа қурилар қылды салам —

Ұшқан құс, құрт-құмырсқа етті сәлем [3. 219]

Жан уа дилим аңа фида қылдым мана —

Жан-тәнімді оған пида еттім міне [3. 228]

Рүзи қылды, жаннат қуриб хорлар қуштим —

Нәсібе етті, жаннат кіріп хорлар құштым [3. 211]

Башидин аяқ гафлатларим рана қылды —

Бастан-аяқ надандықтан азат етті [7. 434]

Бандаликка қабул қылдым, қылма арман —

Пенделікке қабыл еттім, қылма арман [5. 290]

Мадат қылыб, илким тутуб, алды достлар —

Медет қылып, қолымды алды, достар [5. 284]

Персиз иуриб, дард уа халат пида қылдым —

Пірсіз жүріп, дерт пен шерді

пайда қылдым [4. 259]

Иансур сифат дидар учун гога қылдым —

Иансур сипат дидар үшін талас қылдым [4. 258]

Шоуқ шарабин ичтим ирса қылды хараб —

Сауық шарабын ішіп едім, қалдым күйіп [62. 3275]

Рахмат бирлан назар қылғыл, Қожа Ахмадқа

Рахмет етіп, назарың сал Қожа Ахметке [14. 781]

Иша қылдым: дана болса, магна алсын —

Ишарат еттім, дана болса, мағына алсын [11. 607]

Тоба қылдым, хужсам қабыл қылды, достлар —

Тәубә қылдым, Қожам қабыл қылды достар [5. 312]

Қуна дарди қасал қылды бишар болдым —

Күнә дерті ауру қылды, кесел болдым [6. 370]

Магрифатни майданида жолын қылды —

Ғылым-білім майданында бас айналды [7. 420]

Хизмат қылмай дард халат болмас пайда —

Қызмет қылмай бос қиял бермес пайда [8. 490]

Ол кадирын худрат бирла назар қылды —

Ол тәңірім құдіретімен назар салды [9. 521]

Ғарип Бандаң бул дунядин сафар қылды —

Ғарип пенден бұл дүниеден сапар шекті [9. 523]

Нафсим мени хауа қылды, йолда қалдым —

Нәпсім мені алдап кетті, жолда қалдым [9. 555]

Надарларға айтсаң сузиң қылмас қабул —

Надандарға айтсаң, сөзің қабыл болмас [9. 567].

Хикмет тілінде **қыл** көмекші етістігі арқылы жасалған етістіктердің жүзден асатынын айта кету керек. Және олардың берер мағынасы *ет* етістігімен

синонимдес. Ал *ет* етістігі «Хикметтер» тілінде айлады сөзімен де алмасып беріліп, өз мағынасында жұмсалуды мына мысалдарда көрінеді.

Нафсим мени йолдан ориб қуар айлады –

Нәпсім мени жолдан бұрып қор етеді [1. 93]

Телмуртуруб халайыққа зар айлады –

Телміртіп халайыққа зар етеді [19.94]

Зикир айтурмай шайтан бирла яр айлады –

Зікір салдырмай шайтанға «жар» етеді [1. 95]

Иашим иети игирмаға, ұттим мақам –

Жиырмаға жасым жетті, еттім мақам [3.217]

Руз, махшар рахим етмисаң, халим табан –

Махшар күні рахым еткін халим нашар [5. 322].

Қазіргі қазақ тілінде құранды етістіктің бірі – бол көмекші етістігі арқылы да жасалатыны мәлім. Мысалы: *жақсы бол, адам бол, мерт бол, үйір бол, ғашық бол, қабыл бол, жігіт бол, ырза бол* т.б.

Хикмет тілінде *бол* көмекші етістігі арқылы біршама етістіктер жасалған. Олар құранды етістіктің өнімді түрі – *ет* көмекші етістігінің мағынасында қолданылған. Мұны мына мысалдардан көруге болады:

Қаниг болыб шауқ шарабин ичтим мана –

Қанағат етіп сауық шарабын іштім міне [1. 20]

Мен игирма екі иашта фана болдым -

Мен жиырма екі жасқа толып,
жігіт болдым [4. 237]

Мархам болыб, чин дартликка дауа болдым –

Шипа болып, шын дертке дауа болдым [4. 239]

Иандин кечиб, михнат тартиб, садиқ болдым

Жаннан кешіп, мехнат тартып садық
болдым [4. 266]

Андин соңра дарганига лайық болдым –

Одан кейін дидарыңда лайық болдым [4. 267]

Хақдин ильам рафиқ болыб бабын ачти-

Хақтан шабыт жолда болып есік ашты [6. 363]

Сахи болыб жам-шараб хожам тутти –

Сақи болып жам-шарапты ием тұтты [6. 366]

Закир болыб, шакир болыб, хақни таптым –

Зікір айтып, риза болып хақты таптым [9. 525]

һамдам болыб иер астига кирдим мана –

Серік болып жер астына кірдім міне [9. 544]

Зикирин айтыб ич орашым танир болды –

Зікір айтып, іш сарайым таза болды [3.214]

Бир суз бирла иаранлардин болды жүда –

Бір сөзбенен жарандардан болды жүда [11. 612]

Хақ дадиңга иетмас болса, құлди болғыл –

Құдай тілек бермесе, сабыр еткін [11. 633]

Махаббатни бағын кезмай гашиқ болмас –

Махаббаттың бағын кезбей ғашық болмас [12. 699]

Иа, достлар, надан бирлан ұлфат болыб –

Ей, достар, наданменен жолдас болып [15. 783]

Ачилмагай гул гунчаси нам болмаса –

Бәйшешек ашылар ма су болмаса [15. 822]

Муршид болмай, нар киз мурад табиадилар -

Басшы болмай әр кез мұрат табылмай дүр [40. 1717]

Аят, хадис нар ким айтса, самиг болғыл –

Аят, хадис айтқандарға құлақ салғын [1.18]

Андаг азлум иолда болса, намдам болғыл –

Көре қалсаң мүсәпірді сырлас болғын [1. 10]

Хикметтіңде мысалға келтірілгендей бол етістігі арқылы құранды етістіктер біршама көп жасалған. Ал кейбір көмекші етістіктер *тарт, ат, соқ, бер, ұр* арқылы бірлі-жарым ғана құранды етістіктер жасалады. Мысалы: *сарғыш тартты, әуреге түсті, гүл атты, телефон соқ, тап берді, т арс ұрды*. Бұл етістіктер қазіргі қазақ тілінде осы тектес (жоғарыдағы мысалдарда) сөз тіркестері құрамында ғана кездеседі. *Хикметтіңде тек тарт* көмекші етістігі арқылы жасалған құранды етістіктер бірлі-жарым сөйлемдерде ғана кездескен. Мысалы:

Ғарф гашиқ болай десең алаш тартқыл –

Білгір ғашық болам десең, азап тартқын [32. 1339]

Ғариблигда мехнат тартыб болды хабиб –

Ғаріптікте азап тартып, сүйді жанып [1. 22]

Жафа тартиб яратқанга болды кариб –

Жапа тартып жаратқанға келгені анық [1. 23]

ӘДЕБИЕТ

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков: (Структура слова и механизм агглютинации). М., 1979.
2. Боровков А.К. Лексика Среднеазиатского тевфира XII–XIII вв. М., 1963.
3. Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VIII–XII вв. Л., 1980.
4. Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері. Алматы, 1975.
5. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет (Ақыл кітабы). Алматы, 1993.
6. Сағындықов Б. Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Алматы, 1971.
7. Чакыр Р. Қ. А. Яссауидың «Диуани Хикмет» кітабының қазақ тіліндегі аудармалары және әдеби байланыстар проблемасы: филол. ғ. канд. дис. Алматы, 1998.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Мектеп, 1974.